

26. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-е вид, переробл. та розшир. Київ: Критика, 2005. 584 с.
27. Frost R. The Oxford History of Poland-Lithuania. Vol. I: The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569. Oxford: Oxford University Press, 2015. 564 p.
28. Galtung J. A Structural Theory of Imperialism. *Journal of Peace Research*. 1971. Nr 8 (2). P. 81–89.
29. Halecki O. Idea jagiellońska. Lwów: Ossolineum, 1937. 27 s.
30. Kiaupienė J. [rec.] Frost R. The Oxford History of Poland-Lithuania. Vol. I: The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569. Oxford, 2015 *Lithuanian Historical Studies*. Vilnius, 2015. Vol. 20. P. 247–251.

УДК 94(477)«1648/1658»:355]:327

Ольга Пришляк

Дипломатія Війська Запорозького 1648–1658 рр. у світлі нових публікацій*

Цілісна картина висвітлення та осягнення історії міжнародних відносин у Європі й світі неможлива без вивчення досвіду історії України. Функціонування української дипломатії тісно перепліталось із її багатовіковою політичною минувиною. Нові засади формування й статус сучасної держави як самостійного суб'єкта міжнародного права та дипломатії диктують потребу актуалізувати національний історичний досвід у галузі міжнародних відносин, набутий упродовж попередніх століть. Прикладом цього може слугувати козацько-гетьманська доба. У середині XVII ст. власне відродилася ранньомодерна українська державність у формі Війська Запорозького й упродовж майже півтора столітнього існування була не лише серцевиною української дійсності, але й помітно впливала на весь складний перебіг міжнародних подій у Центрально-Східній Європі нової доби. Розгляд цих питань, а також вивчення історичних традицій особливо актуальні зараз, у період нових непростих викликів для сучасної української дипломатії, прагнення цивілізовано увійти до європейського Співтовариства Незалежних Держав, підтримати й зміцнити добросусідські відносини з іншими країнами.

Відомо, що на історії козацької України, передусім середини XVII–XVIII ст., ґрунтується велика частина «національної історії». Міжнародні відносини за козацько-гетьманської доби вивчені в історичній науці відносно добре. Сучасна українська історіографія здійснила великий крок уперед в розгляді міжнародної дипломатії та політики козацько-гетьманської доби.

Своє бачення лінії розвитку міжнародних політичних відносин між козацькою Україною й Росією та Польщею запропонував у низці нових академічних і науково-популярних праць В. Горобець [2; 5]. Його праця «Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право». Злети і падіння козацької держави 1648–1783 років» побачила світ у 2016 р. у видавництві книжкового «Клубу сімейного дозвілля» в серії «Історія без цензури» в межах громадського просвітницького проекту «ЛКБЕЗ. Історичний фронт» [4].

Видання має ілюстровану обкладинку з фрагментом картини «Посли львівського магістрату в таборі гетьмана Богдана Хмельницького 1648 р.» львівського живописця та графіка початку XX ст. Євгена Турбацького. Це зображення автор помістив також і в іншому виданні [3, с. 142]. Описуючи події козацької революції 1648–1649 рр., В. Горобець, зрозуміло, не оминає й дипломатичного боку стрімкого розгортання Хмельниччини. Емоційне напруження під час українсько-польських перемовин у Переяславі в лютому 1649 р., що продовжило переговорний процес, започаткований восени 1648 р. під Замостям, лише підтвердило передчуття та страхи воєводи й сенатора Адама Киселя. Йому, утім, удалося втримати важке перемир'я. Автор відзначає масштабну дипломатичну підготовку майбутньої воєнної кампанії,

* Огляд-рецензія на кн.: Горобець В. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право». *Злети і падіння козацької держави 1648–1783 років*. Харків, 2016. 351 с. (Серія «Історія без цензури»); Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків, 2017. 448 с.; Горобець В. Зірки та терени Козацької революції. Історія звитяг і поразок. Харків, 2017. 480 с.; Слабченко Є. Дипломатична історія України/упоряд. І. Матяш. Київ, 2016. 496 с.; Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.): посіб. для ун-тів. Київ, 2016. 320 с.; Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654–1658). Киев, 2017. 320 с.; Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років. Київ, 2017. 274 с. (Серія «Міжнародна історія України»).

зокрема й у напрямі пошуку союзника в особі московського царя за допомогою дипломатичної місії до Москви полковника Силуяна Мужилівського і єрусалимського патріарха Паїсія. Збаразько-Зборівська кампанія 1649 р., у підсумку, привела до дипломатичного визнання на міждержавному рівні автономії Війська Запорозького з кордонами «по Случ і за Случ». Слушно звучить риторичне запитання про зборівський компроміс чи зборівське розчарування. Поляки з татарами дійшли тут згоди. Українсько-польською частиною Зборівського договору 1649 р. стала так звана «Декларація ласки Його Королівської Милості, дана на пункти прохання шляхетному гетьманові й Війську Запорозькому» [4, с. 57–67].

Після розгляду трагедії під Берестечком, В. Горобець звернув увагу на «писаний кров'ю Білоцерківський мир», що в 1651 р. остаточно розводив у різні боки козацьку Україну й Річ Посполиту [4, с. 88–90]. Переяславський вибір 1654 р. представлено крізь українське питання в рішеннях Земського собору 1 жовтня 1653 р., посольську місію боярина В. В. Бутурліна в Україні, військову раду та переговори в Переяславі 9–10 січня 1654 р. й укладення Переяславсько-Московської угоди [4, с. 110–129]. Дипломатичний світ після Переяслава показано через реакцію Варшави на Переяславську угоду, дипломатичну боротьбу за Крим, «білоруський фронт» російсько-польської війни за Україну [4, с. 133–141]. Про Білорусь козацьку, зокрема, ідеться в спеціальній авторській розвідці 1998 р. [1] та розділах V та VIII докторської монографії (2001 р.) [4, с. 151–177, 210–220]. В. Горобець розглядає також шведсько-трансильванські альтернативи та інші складні питання українсько-російських стосунків 1656–1657 рр. [4, с. 153–159]. Фундаментального підходу до однієї лише події тієї доби, а саме переговорів, що відбувались у с. Немежі під Вільном від 22 серпня до 3 листопада 1656 р. й завершилися підписанням сепаратного Віленського перемир'я, стосується докторська монографія 2011 р. Я. Федорука. На основі російських, польсько-литовських та австрійських звітів і щоденників учасників перемовин, а також їхнього листування у цьому дослідженні детально простежено, як розвивалися події до, під час і після укладення Віленського договору [11].

За наступника Богдана Хмельницького – Івана Виговського – дипломатія козацького Гетьманату через на перших порах багатообіцяючий проект Великого князівства Руського найліпше простежується В. Горобцем у драматичній історії укладення та ратифікації Гадяцького трактату 1658 р. [4, с. 184–191].

В іншій монографії «Світанок Української держави» В. Горобець більше уваги приділяє відносинам влади й соціуму в новоутвореному козацькому Гетьманаті. У першій главі дослідник обґрунтовує міжнародно-правовий статус Української держави в середині – другій половині XVII ст. У пролозі поміщує ілюстрацію з картини польського художника та театрального декоратора першої половини XIX ст. Юзефа Гловацького «Переговори гетьмана Богдана Хмельницького з послом Яна Казимира Якубом Смяровським під Замостям 1648 р.» [6, с. 8; 3, с. 158].

Найновіша науково-популярна розвідка В. Горобця «Зірки та терени Козацької революції. Історія звитяг і поразок» тематично й із допомогою ілюстрацій доповнює та розширює попередні історичні версії автора. Дипломатичну історію Хмельниччини тут відкриває замальовка про політичну дволикість головного переговорника з Богданом Хмельницьким із боку Речі Посполитої – волинського шляхтича, київського й брацлавського воєводи, сенатора Адама Киселя, про якого козаки злостиво жартували, що його «українські кості польським м'ясом обросли» [3, с. 126–127, 165–168]. Досі, на жаль, так не і побачив світ переклад українською мовою відомої монографії про суперечливу постать Адама Киселя авторства Франка Сисина [18].

В. Горобець розкриває масштабну дипломатичну підготовку до майбутньої воєнної кампанії упродовж зими – весни 1649 р., коли в пошуках союзників гетьман відряджав послів до Оттоманської Порти, Кримського ханату, Великого князівства Литовського, Московського царства й Трансильванського князівства [3, с. 168–175].

Зборівський договір 1649 р. науковець вважає вимушеним кроком і компромісом для обох сторін [3, с. 194, 198]. Тут же він простежує сеймові протистояння в Речі Посполитій стосовно його ратифікації й подає текст «Декларації ласки Короля Його Милості на пункти прошення Війська Запорозького, 18 серпня 1648 року» (на с. 209 у підзаголовку помилково вказаний 1648 р. – *О. П.*) [3, с. 209–210; 12, с. 60]. Цікавим вийшов портрет гетьмана Богдана Хмельницького як дипломата в контексті зацікавлення та активізації дипломатичних стосунків із Московією, Швецією, Венецією, Кримом, Туреччиною та Молдавією. Майбутній шлюбний, а відтак військово-політичний союз з останньою мав зреалізувати та легітимізувати династичні наміри українського гетьмана [3, с. 230–233].

Після опису Берестецької трагедії, В. Горобець подає текст інструкції Яна II Казимира щодо ведення переговорів із переможеними козаками [3, с. 286]. На підсилення трагізму ситуації автор використовує

опис процедури оприлюднення положень Білоцерківського миру 18 вересня 1651 р., цитуючи історичне есе 1854 р. Проспера Меріме «Богдан Хмельницький» [3, с. 288; 7, с. 258].

Переяславський вибір 1654 р. показано у виданні крізь посольську місію боярина В. В. Бутурліна, т. зв. «собольний запас», «государево жалованья», «кормы многие» та інші довготривалі традиції дипломатичної служби Московського царства. В. Горобець також акцентує на попередньому характері переговорів у Переяславі й Корсуні, подекуди недобросовісному складанні присяжних книг, Березневих статтях 1654 р. та дипломатичному демарші Московії в Європі задля створення в перспективі антипольського союзу. Добре розкрито дипломатичне змагання українського гетьмана з поляками за Крим [3, с. 364–368]. Виклад про російсько-українське протистояння за Білорусь, українсько-шведську співпрацю та сподівання, реанімацію українсько-кримського побратимства в листопаді 1655 р., шведсько-трансильванське зближення завершується розповіддю про сепаратний віленський кульбіт Московії, який поставив під великий сумнів правочинність Переяславсько-Московської угоди.

Виявлена в архіві Осередку української культури і освіти в канадському Вінніпезі й упорядкована Іриною Матяш неопублікована «Дипломатична історія України (908–1918)» 1964 р. належить перу Євгена Слабченка (1899–1966), українського громадського діяча в еміграції, більш відомого у світовому кіномистецтві як Ежен Деслав. Автор здійснив вибірковий і доволі загальний огляд дипломатичної діяльності гетьмана Богдана Хмельницького в 1648 р. Зауважив про королівських послів у Переяславі на початку 1649 р., уточнив інформацію про венеційського посла в Чигирині Альберто Віміні, коротко проаналізував Зборівський договір [8, с. 181–195]. Републікуючи дипломатичні документи тієї епохи, Є. Слабченко допустив деякі неточності. Він, зокрема, неправильно атрибутував документи, пов'язані зі шведською та московською місіями Кіндрата Бурляя й Силуяна Мужиловського [8, с. 201]. Згадано також про шведську місію гетьманського резидента та plenipotenta (повноважного представника – *О. П.*) Данила Грека (детальніше про нього див.: [13; 14]) й англійського дипломата Вільяма Прилакса (William Prylax), який передав листи від лорда-протектора Олівера Кромвеля до Богдана Хмельницького [8, с. 206, 208]. Є. Слабченко коротко проаналізував зміст дипломатичних нарад у Корсуні, організацією яких у жовтні 1657 р. в гетьманському уряді Івана Виговського видав генеральний писар Юрій Немирич. Угоди про військовий союз зі Швецією, Туреччиною та Кримом, затвержені на Генеральній раді в Корсуні, були наслідком цієї активної дипломатії. Гадяцький трактат, укладений 16 вересня 1658 р., на думку науковця, якраз підготовлено Юрієм Немиричем [8, с. 216–223].

Колективний підручник в електронному вигляді із символічною назвою «Дипломатія на “межі світу”» стосується історії міжнародних відносин і зовнішньої політики Війська Запорозького впродовж середини XVII – першої половини XVIII ст. Розглянуто проблему в контексті зародження та становлення української дипломатії ранньомодерної доби. Розписано організаційну структуру, напрями діяльності дипломатичної служби, основні принципи її функціонування. Окреслено дипломатичний етикет, кадри, посольства й документацію [9, с. 81–100].

Науковці простежують протистояння з Річчю Посполитою через перипетії укладення Зборівського та Білоцерківського договорів. Показують зусилля Війська Запорозького щодо створення антипольської коаліції, аналізуючи позитиви й негативи українсько-кримського союзу та проблеми прийняття турецької протекції. Розкрито труднощі створення коаліції з придунайськими князівствами. Українсько-російські відносини до й після Переяслава 1654 р. розглянуто в динаміці, що, у результаті, привело до Віленського сепаратного перемир'я 1656 р. Воно кардинально впливало й на геополітичну орієнтацію Війська Запорозького, яке відтоді обрало собі за союзника Шведське королівство, неприятеля одночасно як Речі Посполитою через роки так званого шведського «Потопу» 1655–1660 рр., так і Московського царства – через затяжну Лівонську війну 1558–1583 рр. Таким чином могла бути реалізована балто-чорноморська «відвічна вісь».

Українську дипломатію показано на тлі вразливого геополітичного становища й відтак складного пошуку оптимального варіанта протекції між Москвою, Варшавою та Стамбулом/Бахчисараєм. Гадяцький проект 1658 р. історики трактують як «найбільш прогресивний за всю історію українсько-польських взаємин раннього Нового часу» [9, с. 187].

Монографія російської дослідниці української історії доби Руїни та гетьмана Івана Мазепи із Санкт-Петербурга Тетяни Таїрової-Яковлевої «Інкорпорація: Росія і Україна після Переяславської ради (1654–1658)» на широкому архівному матеріалі в чотирьох розділах розкриває українсько-російські відносини в перші чотири роки після Переяславської ради. Слушно зауважено про взаємне нерозуміння через різну

політичну традицію в козаків та московитів. Дослідниця дотримується думки про визначальний релігійно-ідеологічний вплив московського патріарха Никона на царя Олексія Михайловича стосовно реалізації плану «визволення православного населення Речі Посполитої», ініційованого єрусалимським патріархом Паїсієм [10, с. 24–27].

Т. Таїрову-Яковлеву цікавлять не лише ставлення до підданства, але й пов'язані з цим питання термінології, зокрема частовживане в документах пресловуте «принятие под высокую руку» государя [10, с. 31–32]. Важливий акцент зроблено на трактуванні політичною елітою Українського гетьманства (термін, по суті, запроваджений Т. Таїровою-Яковлевою в сучасній російській історіографії – *О. П.* «статей») із московським царем саме як договорів [10, с. 34]. Так само щодо означення Хмельниччини авторка, загалом не заперечуючи її революційного характеру, віддає перевагу терміну «Визвольна війна, що мала етноконфесійний і соціально-релігійний характер», оскільки сиксема «національна» не зовсім прийнятна щодо періоду раннього нового часу [10, с. 45]. На широкому архівному матеріалі Т. Таїрова-Яковлева проаналізувала переяславські домовленості й Березневі статті через спроби запровадження московського воеводського правління в козацькій Україні в 1654–1657 рр. Удало показано успішну для Московії дипломатичну місію царського посланця, ржевського намісника Богдана Матвійовича Хитрово. Саме йому вдалося досягнути в переговорах із гетьманом певного компромісу в дражливих питаннях запровадження воеводського правління й навіть прийняття київським митрополитом благословення від московського патріарха [10, с. 149–158]. Наприкінці монографії як ілюстрацію дослідниця подала фотокопію аркуша з власноруч виявленого у фонді 124: Малоросійські справи Російського державного архіву давніх актів документа за лютий 1658 р. з особистим підписом гетьмана Івана Виговського на «договорі» з Б. М. Хитрово [10, с. 312].

Останній розділ монографії стосується перебігу та аналізу подій напруженого російсько-українського суперництва за Білорусь. Загалом ця студія дасть змогу краще зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки конфліктів, які закінчилися прямим військовим протистоянням і фактичним відокремленням Війська Запорозького від Московського царства вже в 1658 р.

Становище Української держави крізь призму міжнародних відносин цього періоду, а особливо в контексті тогочасної зовнішньої політики полівасалітету, добре простежуємо в спеціальних студіях Тараса Чухліба (зокрема, див.: [16]). Найновіша за часом праця, що продовжує розпочаті дослідження про відносини з країнами мусульманського світу [17], розкриває непрості українсько-татарські стосунки [15]. У своїй роботі Т. Чухліб аналізує витоки та причин союзницьких відносин із Кримом, висвітлює «вічну присягу» хана Іслам Герая III гетьманові Богданові Хмельницькому, пояснює причини пожвавлення чи завмирання дипломатичних відносин між Військом Запорозьким і Кримським ханатом, показує вплив військових подій та підписання договорів на дипломатію обох країн. Тут добре простежено двояку тактику Кримського ханату – васала Оттоманської Порти – стосовно Речі Посполитої й Війська Запорозького за принципом: «чия нога скоріше послизнеться» – хитрого утримання військової рівноваги серед сусідів.

У десяти додатках уміщено тексти мирних договорів між Військом Запорозьким, Кримським ханатом, Оттоманською Портою та Річчю Посполитою. Подано реконструкцію першого мирного договору стосовно військово-політичного союзу Війська Запорозького й Кримського ханату в березні 1648 р., лист Іслам Герая III з Бахчисарая до Богдана Хмельницького, написаний у лютому 1652 р., що зберігається у фондах Державного архіву в Кракові. Наведено текст польсько-кримського договору, що був укладений у Варшаві в грудні 1653 р., і взаємне листування хана й гетьмана за 1654–1656 рр. Сюди також додано пункти українсько-кримського мирного договору від 2 листопада 1655 р. Знаходимо й опис Сеїда Мухамеда Різи битви під Конотопом [15, с. 194–214]. Усе це складає картину незavidного геополітичного становища козацького Гетьманату між Варшавою, Стамбулом, Москвою та Бахчисараем.

Отже, нові книжки загалом доповнюють й уточнюють історію тривожного десятиліття становлення української дипломатії 1648–1658 рр. – від Зборова до Гадяча. У цей період вона почала функціонувати на рівні тогочасних дипломатій і відігравала важливу роль в утвердженні козацької України як одного з впливових суб'єктів міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі.

Джерела та література

1. Горобець В. М. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. 98 с. (Серія «Історичні зошити»).
2. Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат і російська династія до і після Переяслава. Київ: Критика, 2007. 464 с.
3. Горобець В. Зірки та терени Козацької революції. Історія звитяг і поразок. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля» (далі – КСД), 2017. 480 с.

4. Горобець В. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право». Злети і падіння козацької держави 1648–1783 років. Харків: КСД, 2016. 351 с. (Серія «Історія без цензури»);
5. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. 536 с.
6. Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада порядки, традиції. Харків: КСД, 2017. 448 с.
7. Меріме П. Богдан Хмельницький. *Гійом Левассер де Боплан. Опис України. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький*/пер. з фр., приміт. та передм. Я. Кравця. Львів: Каменяр, 1990. С. 142–301.
8. Слабченко С. Дипломатична історія Україн /упоряд. І. Матяш. Київ: Кліо, 2016. 496 с.
9. Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.): посіб. для ун-тів. Київ: Вид-во електрон. кн. «АМЕННОТЕР» 2016. 320 с. URL: <https://www.academia.edu/23729857/> (дата звернення: 28.12.2017).
10. Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654–1658). Киев: Клио, 2017. 320 с.
11. Федорук Я. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 623+80 с.
12. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Б. Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). Львів: Ін-т укр. археографії АН України, Львів. від., 1993. 68 с. (Львівські історичні праці, серія: Дослідження. Вип. 1).
13. Федорук Я. Політика Англії і антиосманська діяльність Данила Калугера у 1655 році. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ; Нью-Йорк, 2002. Вип. 7. С. 232–242.
14. Ченцова В. Г. Данил Калугер/Даниил Грек/Даниил Оливеберг: неизвестные страницы биографии политического агента эпохи Богдана Хмельницкого. *Средневековая личность в письменных и археологических источниках. Московская Русь, Российская империя и их соседи: материалы науч. конф. / Ин-т археологии РАН, Ин-т рос. истории РАН. Москва, 2016. С. 215–219.*
15. Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія» 2017. 274 с. (Серія «Міжнародна історія України»).
16. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 327 с.
17. Чухліб Т. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 446 с.
18. Sysyn F. Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1985. 406 p.